

A vágyak – 56-os – villamosa

kit Budapest utcáin magukkal sodortak 1956 eseményei, talán az ötvenedik évfordulón szólalhat meg utoljára, s tehet tanúbizonyságot az átéltekről, gondolhatja újra a történeteket. Nevezzük N.-nek azt a fiút, aki – akkor – október 25-én barátságot kötött a megszállókkal: katonáik megengedték, hogy magyar zászlót tűzzenek a szovjet tankokra. Együtt mentek a Kossuth térre. Megszabadultak a sok éve beivódott félelmektől, aztán váratlanul, amikor a szovjet tankok fedezékében nem is gondoltak rájuk, véres sortűz zúdult rájuk. Azóta is vitatott, honnan lőttek (N. a Földművelésügyi Minisztérium tetején látta – vagy vélte látni – a torkolatüzeket). *Ők* nyitottak tüzet, akiknek az uralma ellen százazrek tüntettek két nappal korábban, miközben azt harsogták: „Nincs elvtárs! Nem vagyunk mi elvtársak!” *Mi*-ránk lőttek, akik lyukas magyar zászlók alatt válaszoltunk Petőfi kérdésére: „Rabok legyünk, / vagy szabadok?” És hatszor ismételtük az ő szavaival: „Esküszünk, / Esküszünk, hogy rabok tovább / Nem leszünk!”

A XX. század harmincas éveiben született nemzedék világszemléletét még az a művelődési hagyomány határozta meg, amely sajátos egységbe foglalta a keresztény, az európai és a nemzeti mítoszokat. A közoktatás hittan, latin (görög), magyar, történelem óráinak a középpontjában az ezekből kibontott erkölcsi példa tudatosítása állott. (A nyolcosztályos, egységesen fölépített középiskolai tanterv az órák háromnegyedét szánta erre, no meg az alapismeretek rögzítésére, az összetett gondolkodás megértésére, az önkifejezés fejlesztésére.) Az ifjúság olyan történeteket olvasott, amelyek középpontjában a bátor, őszinte, erős magyar „hős” került szembe a nevetséges, hamis, nagyhatalmi göggel föllépő némettel. (E szemlélet túlélte a III. Birodalmat, és átítatta a következő nemzedék kedvelt tévéfilmjét, *A Tenkes kapitányát* is.) N. apja fontosnak tartotta, hogy kisiskolás korában magával vigye a pesti Híradómoziba, ahol találkozott a háború változatosan kegyetlen képeivel. Láthatta az 1942-es moszkvai díszszemle szovjet propagandafilmiét, amelyet „hős honvédeink” zsákmányoltak, de az erőt sugárzó katonai fölvonulás azt üzentte, hogy elvesztettük a háborút. Amikor 1944. március 19-én a németek bevonulása miatt N. nem mehetett iskolába, a kerítés fedezékéből „hősiesen” tüzelt – fapuskájából – a páncélosokra. Ismerte a légiriadókat, a robbanások hangját, látott romokat, sebesülteket, halottakat, tudta, mi a félelem. A Vörös Hadsereghez mégis addig – még a filmekben sem – látott borzalmak élményei kapcsolódnak. Bőséges tapasztalatot szerzett arról is, milyen az éhség.

Kamaszkorának nagy részében hiányoztak az elemi létszükségleti cikkek, gyakori volt a hajnali sorban állás, s ebben nem érvényesültek az „osztálykülönbsé-

gek”. Egy évtizedig zokogták vagy suttozták, hogy ez vagy az a családtag, barát eltűnt. N. „paraszt”-származású osztálytársai rettegetek a kiszámíthatatlanul osztogatott „kulák” minősítéstől, mert ezzel bárkinek kisiklathatták az életét. Nem mindenkinek telepítették ki a rokonait, de a „fekete autó” és az éjszakai csengő keltette „frász” a városlakók közös élménye volt. Kevés fiú lelkesedett a hajnali ministrálásokért, de amikor tiltották, sokan jártak titkos hittanórára, misére. Vigyázz, mit mondasz, szól az idősebbek – életre szóló – tanácsa, s a fiatalok is megtanultak kétféleképpen beszélni: őszintén és „politikusan”. Aki elég vakmerő volt, és nem ment el a kötelező tüntetésekre, ahol (többek között) Mindszenty-ellenes jelszavakat adtak a szájukba, noha tudták, hogy a vádak nevetségesek, megismerhette a politikai rendőrség módszereit. N. hallott Tito partizánjainak rémtetteiről, de a párt nem ezért nevezte láncos kutyának. Találkozott a szovjet táborokból csont soványan, remegő kézzel hazatérőkkel, és több olyan családot ismert, amelynek tagjai hiába várták szeretteiket. N. kortársai folyamatosan írták önéletrajzuk különböző változatait, s igyekeztek eltüntetni annak „osztályidegen” foltjait, hogy beférjenek az „egyéb” – némi reményt – nyújtó kategóriájába.

1956. november 4-én örökre N. tudatába rögzült Nagy Imre kétségbeesett hangja. Október 23-ai beszédére viszont nem emlékezett. Ideiglenes kormányfőjelöltnek gondolta, akit a szabad választás el fog sodorni. Nem tudta, ki jöhet helyette. A vágyak homályában lebegő változások szükségessége ugyan fölmerült a huszonévesek beszélgetésein, s reménykedve gondoltak (a szovjetek által elhurcolt) kisgazda Kovács Béla, vagy (a kötelezően olvasott *Szabad Nép*ben különösen sokat gyalázott) Kéthly Anna lehetséges szerepére, de Kádárra vagy Nagy Imrére nem. Noha tudták, az enyhülés – enyhülés, a megkínzott, bebörtönzött Kádárt és a politika élvonalából kiszorított Nagy Imrét a fennálló viszonyokhoz kapcsolták.

A kivégzett miniszterelnök megrendítő sorsa három évtizedig tiltott téma volt. N., aki magyar–történelem szakos tanárként találkozott a történelem (többször módosított) hivatalos változataival, úgy gondolta, e téren nem érheti meglepetés. Ezért csak évtizedes késéssel olvasta el Rainer M. János Nagy Imre életrajzát (*N. I. – Politikai életrajz*. I. kötet. Bp., 1996). Drámai erővel hatott rá a szerző kiváló forrásismerte alapján kibontakozó kép. Fölfoghatatlan, a forradalmi-marxista utópia hogyan zárt magába számos gondolkodó embert annak ellenére, hogy tapasztalataik mindenben elmentmondtak várakozásaiknak, s mindannyian megszenvedték a könyörtelenül folytatott „osztályharc” szellemi és fizikai önkényét.

Az elképzelt világrend igazolhatná a táborokat, kínzásokat, kivégzéseket? Mi történt a XX. században? Értéktelenné vált az emberélet? A cél szentesítheti az eszközt? Vagy van, amikor mégsem?

Érteni vélem Nagy Imrét, hogy 1919 zűrzavaros őszén – távol hazájától és családjától, elvágva az anyanyelvi tájékozódástól – hitt a világforradalomban. (És félt, hogy a csak helyi hírforrásokból ismert magyarországi ellenforradalom „retorziókkal” várja.) Rainer M. János kiemeli, hogy családszerető ember volt. Mégis elfojtotta sóvárgását évek óta nem látott felesége és gyermeke után, talán mert a hit és a félelem gyakran meghatározza a tetteinket. A hit alapvető szerepéről vi-

szont e munkában nem esik szó, a félelem pedig olyannak van beállítva, amihez hozzá lehet szokni. Kétségtelen, a Nagy Imréhez hasonló élményvilágból indulók tudatában számos tapasztalat táplálhatta a kommunista eszmékbe vetett hitet, s ezt „tudásnak” vélték. A jobb és igazságosabb világ vágya kívánatossá tehetette azokat leegyszerűsített fogalmazásban népszerűsített elképzeléseket, amelyek gyors, alapvető – a „szocializmus” és a „kommunizmus” álmát megvalósító – változásokat ígértek. A háború azért fontos eleme mindennek, mert résztvevői szükségszerűen eltompultak a szenvedés, a nyomor és a halál élményeitől, olcsónak látták az életet, s hozzászoktak az ellenség elleni küzdelemhez. A szibériai tábor foglya tudhatott az osztályharc tanáról, s nem kellett látnia az emberiség történetének más mozgó tényezőit.

Nagy Imrét „1920 nyarán [...] a Cseka – kötelékébe vezényelték” – írja Rainer M. János (63). A szervezetben végzett tevékenységének nem találja nyomát, e kapcsolatot mégis életre szólónak tekinti. Hősének ettől függetlenül kellett találkoznia azzal, hogy a proletárdiktatúra olyan – titkos – erőszakszervezet közreműködésével gyakorolja a minden törvény fölötti hatalmat, amelyet a nép (benne a proletáriátus) semmilyen formában nem ellenőrizhet, viszont annál jobban retteg. Nagyon erősen kellett tehát hinni Marx utópiájának „tudományos” igazolhatóságában ahhoz, hogy a „párt” nevében tett – sűrűn változó – kinyilatkoztatások az átélt megalázások ellenére évtizedekig követhetők maradjanak. Ismétlem: N. jó néhány személyes vagy irodalmi fogantatású emlékezést-földolgozást olvasott a szovjet viszonyokról és a kommunista párton belüli hatalmi harcokról, de Rainer M. János tényekre építkező földolgozása minden „ellenséges” beállításnál borzalmasabbnak mutatja a följelentéseknek és megtorlásoknak ezt a világát. Csak vakhittel lehetett túlélni.

Nagy Imre mindvégig a hatalmi harcok frontvonalában maradt, valószínűleg azon emberi adottságai segítségével, amelyeket a szerző rokonszenvvel hangsúlyoz. Az életrajz írója ennek rendeli alá a gondosan föltárt források értelmezését. A jakobinus terrorral együtt született baloldalmítosz *szabadelvű* (előítéletektől független) olvasója azonban nem tekintheti kötelezőnek, hogy mindenben azonosuljon a szerző beállításával. Ami megtörtént, tudjuk Arisztoteléstől, megváltoztathatatlan, de ez nem igazolja a résztvevők tetteit, viselkedését. Rainer M. János is gyakran ítélik, de csak azok fölött, akikkel Nagy Imre szembekerült. Föl kell tehát tenni a kérdést, amire az iratanyag nem válaszolhat, mit gondolhatott Nagy Imre a harmincas évek Moszkvájában „elvtársai” eltűnéséről? Mit az éhező-szűkölködő szovjet nép életének tényleges alakulásáról? Az életrajz azt sugallja, kizárólag a párt irányvonalának megfelelő előítéletekre építette világképét és véleményét, esetleges kételyeit nem ismerjük. A párt igazába vetett feltétlen hite hazatérése után sem változott. A szerző idézi Vas Zoltánt, aki „1944 decemberében” tájékoztatta a hazatért Nagy Imrét és Révait arról, amit – a hivatalos állásponttól ugyancsak eltérően – látott: „valósággal pánikhangulatban volt amiatt, hogy egyes lakosság ki se mert jönni házaiból, s e rettegéssel „befellegzett a magyar–szovjet barátságunk” (253–254). Gerő Ernő azonban a láthatónál fontosabbnak tartotta

azt, amiben *bitt*, s arra következtethetünk, hogy ebben Nagy Imre azonosult vele. Úgy szervezte a földosztást, hogy tudta, ami az érintettek vágyainak megfelelően létrejön, csak taktikai és időleges (más megfogalmazásban: hamis ígéret). Jól ismerte a célt: a magántulajdon teljes fölszámolását. Kornai János megfogalmazásában „a monolitikus hatalmi struktúra, a megmerevült ideológiai doktrínák, a szinte egyeduralkodó állami tulajdon, a direkt bürokratikus szabályozás” követelményeinek kíméletlen érvényesítését. (Idézet Rainer M. János könyvéből: 476.) Később a begyűjtésért felelős miniszterként nem csupán végrehajtotta a párt könnyörtelen politikáját, de azt is magára vállalta, hogy a tomboló erőszak „igazságossága” mellett érveljen (485). Nyilván meggyőződésből.

Az 1945-ös választások után a Belügyminisztérium kommunista vezetés alá került, s erre a tisztségre a Moszkvából érkezett Nagy Imrét jelölték ki. Az NKVD ide vezényelt magyar származású tisztjei ekkor fejezték be annak a politikai rendőrségnek a kiépítését, amely 1946 márciusáig – a könyv szerint és a Vörös Hadsereg által a Szovjetunióba hurcoltakon kívül – 35 000 „háborús és népellenes bűnöst” tartóztatott le (397). 1953-ban a hírhedt Péter Gábor leváltását és a Szűcs testvérek agyonverését Rákosi terhére író Berija azt állította, hogy „a 9 500 000 lakosú Magyarországon 1 500 000 ember ellen indítottak eljárást” (513). A belügyminiszter Nagy Imre terjesztette elő a németek deportálására vonatkozó törvényt, s elhárította magától osztályvezetőjének, Bibó Istvánnak az emberiességi megjegyzéseit. Vajon elhitte, hogy Mindszenty valutát csempészett és kémkedett? Vagy csak hozzászólt az ilyen perekhez Moszkvában? Rajk László esetében utólag döbönt rá: ő is a sorsára juthatott volna.

Az életrajzíró vállalt feladatából – és az ötvenhatos szerepvállalásból következő mártírum magyarázataként – keresi mindazt, ami „hőse” tetteit leginkább igazolja. Nagy Imrét 1949. szeptember 3-án „hívták vissza” a párt Politikai Bizottságából, de fél év múlva már az Adminisztratív Osztály vezetője, hamarosan pedig ismét miniszter. A hűséges pártmunkást tehát, akit Moszkva a háború végén a legfontosabb megbízottai közé emelt, rövid időre mellőzték. Rainer M. János dramatizálja ezt, noha szükségesnek tartja, hogy magyarázatot fűzzön a legnagyobb ellentmondáshoz: Nagy Imre „erkölcsi normáit nem autonóm személyiségként építette föl, hanem több mint két évtized kommunista mozgalmi gyakorlata alapján” (465). És a mozgalom nyelvében a „pártserű” magatartás fogalmával minden etikai kérdésre fölmentés adható. Így kell olvasnunk azt, hogy az 1949-ben ellenvéleményt képviselő Nagy Imre meghátrált, ezáltal maradt politikailag „életben”. „A klasszikus sztálinizmus korrekcióját Magyarországon egyebek mellett az mélyíthette el reformkísérletté, Nagy Imre azért mehetett tovább, mint a többi hozzá hasonlóan korrekcióra kiszemelt vezető, mert személyében az új politika hívei olyan hiteles személyiséget láthattak, aki legitimációját nem csupán a szovjet birodalmi stabilizáció posztstálinista tervéből, hanem személyes és tényleges opposzióból nyerte. Ily módon, ha nem is végzetesen, de maga is a klasszikus sztálinizmus »áldozata«, aki éppen szembenállása miatt bizonyos hátrányokat szenvedett” (422).

A „bizonyos hátrányok” (hét hónapos egyetemi tanári munka) drámaivá nőnek, hogy Nagy Imre az „új politika híveinek” a szemében reformerré nőhessen.

Rainer M. János ezt azzal egészíti ki, hogy Magyarországon „a második világháború a reformgondolkodást fölerősítette”. Az ötvenhatos fiatalság tájékozódási lehetőségeit a hatalom erősen korlátozta, mégis sokan tudhattak arról, hogy a „háborút közvetlenül megelőző időben számos elképzelés született a kialakítandó rendszer jellegére, a szükséges teendőkre vonatkozóan. A megoldási javaslatok tekintetében természetesen különbözött egymástól Teleki Pál és tanítványai, a liberális demokraták, Szekfű Gyula és köre, a kisgazdapárt, a szociáldemokraták vagy a népi értelmiség különböző irányzatainak az álláspontja, ám abban, hogy melyek is az új rendszer „napirendjén” szereplő fő kérdések, figyelemre méltó nézetazonosság uralkodott. Így legtöbben úgy gondolták, hogy változásra szorul a politikai szerkezet, melynek autokratikus elemei visszaszorítandók, demokratikus intézményei tartalommal töltendőek meg; hogy a társadalmi igazságosság eszméje, a szociális, sőt szocialista gondolat a társadalompolitika homlokterébe kerül; hogy meg kell változtatni, demokratizálni kell a közigazgatást, hogy az anakronisztikus földbirtokszerkezetet (gyökeres vagy korlátozott) földreformmal kell átalakítani; a gazdaság általános modernizációra szorul, s ennek fő tényezője a gazdaságba aktívan beavatkozó, irányokat szabó, sőt tervező állami gazdaságpolitika lesz; meg kell reformálni a közoktatás rendszerét, és így tovább” (246).

Az ötvenes évek fiataljai személyes tapasztalataikból tudták, hogy a megszálló hadsereg parancsára azonnal megerősödtek az új politikai szerkezet „autokratikus elemei”, hiszen a politika, a közigazgatás és karhatalom vezetői eleve (proletár) diktatúraként képzelték el szándékaik érvényesítését. A demokratikus intézmények kétértelmű tartalommal telítődtek: a hatalom új értelmet adott régi fogalmaknak, s megkövetelte, hogy az alattvalók alárendeljék ennek minden megnyilatkozásukat. Akárhogyan vesszük, különös demokráciafölfogás az, amely az 1945-ös választás előtt megállapodást kívánt a képviselői helyek arányáról; majd a többséghez jutott pártot alapvető értékrendjének a föladására kényszerítette. A magyarországi demokratikus erőknél le kellett mondaniok elképzeléseik végrehajtásának minden hatékony eszközéről. A rendfenntartás erőszakszervei azonnal a párt irányítása alá kerültek (a titkos párttag Erdei Ferenc közreműködésével), s azok önkényes „ellességképük” szerint jártak el. A társadalmi igazságosság ugyanúgy üres szólam maradt, mint a szociális-szocialista gondolat. Az előbbiekből következően a közigazgatást sem lehetett demokratizálni, a földbirtokszerkezet átalakítását pedig gyorsan követte az új nagybirtokrendszer kiépítése. A tervgazdaság megvalósult – és csődöt vallott, s ezt – kevés kivétellel – mindenki tapasztalta.

1953 nyarán Moszkvában Nagy Imrét választották Magyarország miniszterelnökévé, s ezzel az „enyhülés” megvalósítójául. Azokról a különbségekről, amelyek alapján a „Szovjetunió által elfoglalt térség” országaiban kommunista vezetők a „szocializmus” megvalósításának – a korábbtól eltérő – útját keresték, nem sok jutott el azokhoz, akik nem a marxista elmélet zárt rendszerében, hanem az adott politika működési terében éltek. A „nép” (démosz, populus) csak rettegte a tapasztalati valósággal nyilvánvalóan ellentétes hatalom – nem ritkán kisebb-nagyobb megtorlással járó – szólamait. Semmi biztosítékát nem látta, hogy ez többé

nem történhet meg. Változatlanul a kényszer és a szükség határozta meg mindennapi életét. Azokból a „kommunista-szocialista” eszmékből sem érthetett sokat, amelyeket csak a kötelező „ideológiai” képzések alapján ismert.

„Lehet, sőt biztos, hogy Nagy Imre és a rádiókészülékre meredő hallgatói máshogyan értelmezték, de ebben a pillanatban a maga módján egész Magyarország elhitte, ami a beszéd vége felé elhangzott: »Az a munkaprogram, amelynek megvalósítására ma elindulunk, új fejezetet nyit a szocializmus építésének munkájában«” (537). Rainer M. János állítása azonban csak föltételezés. A beszédet – a kor szokásainak megfelelően – az utcai hangszórók is sugározták, mégis legfőbb találgatni lehet, hányan hallották az új miniszterelnököt. N. ekkor érettségizett, de a beszéd nem érdekelte. Talán mert – osztálytársai többségével és valamennyi sporttársával együtt – a „szocializmus építésének” szövege is riasztotta. A törvénytelen ségek korlátozásának megszüntetéséről nem volt tanácsos beszélni, hiszen nem lehetett tudni, hol figyelnek a besúgók. Azzal annál inkább tisztában volt mindenki, hogy az esetleges ellenvélemény súlyos következményekkel járhat, hiszen Nagy Imre még ígérni sem ígért többet a népköztársaság alkotmányában lefektetett jogrend betartásánál, márpedig az törvényesítette az „ellenség” emberi jogainak korlátozását. A mélyen beitatott félelem csak lassan oldódik, s az iskolai, egyetemi, munkahelyi megnyilvánulások szigorú ellenőrzése változatlan maradt. Ahogy a nyíltan hirdetett diktatúra is. Rainer M. János könyve a miniszterelnöki programig mutatja be Nagy Imre életét, lemondatása egykor csalódást okozott, és a „rendszer” sokkal hatalmasabbnak látszott egy ember lehetőségénél.

* * *

A magyar társadalom az erőszakos beavatkozások következtében 1956-ra átrendeződött. Akik a nagybirtokaikat, gyáraikat elvesztették, tíz év alatt kényszerűen beletörődtek a történelem visszafordíthatatlanságába. N. későbbi tapasztalatai szerint a megfélemlítés (terror) olyan eredményesnek bizonyult, hogy a „vesztesek” népes tábora (beleértve Horthy tisztjeit) a forradalom és szabadságharc idején is jobbnak látta meghúzódni. Visszaállíthatónak látszottak ugyanakkor az 1945-ös földosztás eredményeként létrejött birtokszerkezet, az „államosított” kiskereskedelem és kisipar. A fizikai munkára kényszerültek soraiban sok jól fölkészült tisztviselő, gazdasági és kereskedelmi szakember állt készen arra, hogy polgári kormány hívására jobban működtetesse a közigazgatást, a gazdaságot, a katonai és rendvédelmi szervezeteket. (Ez a réteg hiányzott 1990-ben.) A magyar társadalom korábbi magját alkotó parasztság és a sokat emlegetett munkásosztály hagyományos életformája szétesett. A falvakból sokan menekültek az ipari városokba, s váltak otthontalanná („ingáztak”, munkásszállásokon zsúfolódtak). A pártmunka, a hűségnyilatkozat, a képmutatás fontosabb volt a szakmunkások szellemiségét meghatározó teljesítmény, szorgalom, tudás értékrendjénél. Mindenütt uralkodóvá vált a nyomasztó bizonytalansági, függőségi, kiszolgáltatottsági érzés. Az ellentmondást nem tűrő pártirányítás (minden oktatási intézményben, a legkisebb munkahelyen), az ellenőrzött tanításból, könyvkiadásból, könyvtárakból, sajtóból hiányzó szaba-

dabb szellem nagyarányú tájékozatlanságot okozott. A hermetikusan elszigetelt országban a „Nyugat” életformájáról, gondolkodásáról legföljebb a BBC és a Szabad Európa híradásai szivárogtattak valamit át. Az „önkritika” gyakorlatához hozzászólt közvélemény mindent gyanakvással fogadott, amit a „hivatalos” (más nem volt) sajtóban, rádióban közzétettek.

Ötvenhat tavaszán-nyarán N. kora reggeli órában járt munkába, így megvehette a – nyolc órára már elfogyott – *Irodalmi Ujságot*, amit izgatottan olvasott. Tudta, akik itt írhattak, azok korábban a hatalom lelkes támogatói voltak: a Sztálin-díjas Aczél Tamás, a *Szabad Nép* komikusan szolgálalkú koreai tudósítója, Mérey Tibor és az ifjúsági segédcsoport, a DISZ zászlaja alatt elégedetlenkedő Petőfi Körösök. N. a BBC magyar adásából hallott a XX. kongresszuson elmondott „titkos” Hruscsov-beszédről, majd egy szövödei raktár homályában – a titoktartás szigorú és életveszélyes ígéretével – hozzájutott magyar szövegéhez. Tudta, maradt a „sztálinizmus” sok hírhedt figurája, maradt az ÁVH, maradtak a szovjet csapatok. A „rég” Erzsébet híd romjai még a Dunában lógtak, így a Belváros helyett N. és barátai inkább a forgalmas Rákóczi úton vagy a Nagykörúton nézegették a lányokat, s vitáztak arról, milyen változások után vágyakoznak. Így nem találkozhattak a Belvárosban sétáló Nagy Imrével. Nem is olvastak tőle elégedetlen cikkeket. Tudták, hogy él, tudták, hogy nincs a hatalmat akkor gyakorlók között, de mást nem.

N. 1956. október 23-án délelőtt a munkahelyén hallotta, hogy (ellentmondó állásfoglalások után) engedélyezték az egyetemisták tüntetését. Amikor a délelőtti műszak végét jelző sziréna megszólalása után egy órával az Astoriához ért, és csatlakozott a felvonulókhoz, karszalagos rendezők vigyázták, hogy (a pártszervezésű áltüntetések koreográfiája szerint) csak az előzetesen megfogalmazott jelszavak hangozzanak el. A bazilika környékén céltalanul ácsorgó (nyilván eltávozáson levő) katonák valakinek azt az ötletet adták, hogy szót emeljen a gyűlölt orosz mintájú egyenruha ellen („Magyar honvéd, magyar ruhát, vessük le a gimnasztyorkát”). A menetben haladók szorongva ismételték: félték a parancs megszegésének – sokszor tapasztalt – következményétől. De a karhatalom nem volt látható, csak a DISZ-rendezők ismételték rohángálva: „elvtársak, vigyázzunk”. Ijedtségük azonban nem terjedt, annál inkább az erejére ébredő tömeg bátorsága. Egyre újabb és újabb követeléseket harsogtak, amelyeket ismeretlenek fogalmaztak. N. akkor vette észre a karszalagos rendezők és az előre gyártott táblák eltűnését, amikor már azt kiabálta, hogy „az uránérc a magyaroké!”. A tömeget egyre inkább magával ragadta az a tudat, hogy a tilalmak áthágásának nincs következménye. N. látta a lelkesen integető Kodály Zoltánt, majd Budára érve kétszer is arra gondolt, hogy jobb, ha edzésre megy. Talán egy lány kedvéért maradt, talán a hangulat ragadta magával. A Bem térről – a Lánchídon – visszasodródott az Akadémia utcába, a félelmetes Pártház elé. Másokkal együtt megrészegett saját bátorságától, amint a „vesszenek a kommunisták” jelszót ordította, és az állampolgár nem volt sehol. Ezt aligha sugallták a szellemi előkészítők.

A Parlament előtt azonban százezrek azt harsogták ütemesen: „Gerő, Hegedűs mondjon le, jöjjön Kádár s Nagy Imre”. Kádár nem jelent meg, csak Nagy Imre.

„Kedves elvtársak” – kezdte a kor szokásai szerint előre megírt, nyilvánvalóan a jelszót kiadó kör véleményének megfelelő beszédét. De a tömeg meglepte: „Nincs elvtárs! Nem vagyunk mi elvtársak” kiáltással fogadta. A történelemben ritkaság, hogy valaki ilyen drámai körülmények között szembesüljön azzal, hogy a világ nem azok szerint a törvények és elvek szerint működik, amelyekbe addig feltétlenül hitt. Tömeget láthatott már Nagy Imre, de az mindig úgy viselkedett, ahogy várta. Azokat a jelszavakat harsogta, amelyeket a szájába adtak. Most viszont a téren állók elhitték, hogy kivívták a szabad választást. És semmit nem kívántak inkább, mint a szovjet segítséggel uralkodó párt zsarnokságának a végét. A szabadság mámorában sokan biztosra vettek, hogy a több párt indulásakor sem Kádárnak, sem Nagy Imrének – nincs esélye a hatalom megtartására.

N. emlékezetében ezután az a torokszorongató halálfélelem rögzült, amit akkor élt át, amikor a tömeg beolvadást biztosító, bátorságot kölcsönző soraiban szembekeverült a Múzeum körutat elzáró, föltűzött szuronnal, összeérő vállakkal fölsoarakozó „zöld ÁVÓ” egységeivel. Meddig néztek farkasszemet? Néhány percig? Negyed- vagy félóráig? Talán senki nem tudja. Hátrálni nem lehetett, az érkezők újabb és újabb sorai nem engedték. Aztán a szuronyosok váratlanul parancsot kaptak, rendezetten teherautóra szálltak, és elvonultak. Hírlett: megjöttek a fölfegyverzett csepeli munkások. N. azonban nem találkozott velük, mert egyszer csak a Puskin utcában találta magát: a Rádió épületénél – ahová eredetileg indultak – ropogtak a fegyverek. Láta megérkezni a lőszerrel megrakott mentőautót, amit a tömeg megállított. Aztán elkísért egy vérző sebesültet a közeli Rókus-kórházba. Miután az ismeretlent bekötözték és hazaküldték, a fiú arra kérte N.-t, kísérje Budára. A Szabadság hídon nem mehettek, a Lánchíd felé ballagtak az éjszaka fél-sötétjében. (A közvilágítást nem kapcsolták ki.) A proletárdiktatúra félelmetes hírű intézménye, a Belügyminisztérium előtt döbbenet nézték a sötét, kihaltak látszó épületet. Hol vannak? Ezt kérdezte a sebesült is, aki nem sokkal ezután a Dunába dobta eltépett (párt)tagkönyvét. Mire gellérthegyi otthonáig eljutottak, hajnalodott, és jöttek a szovjet tankok. N. ott töltötte az éjszaka hátralevő részét.

Másnap reggel budai rokonaihoz ment, csak délután tudott (vagy mert?) hazamenni Pestre. A kétség és reménykedés napjai következtek. Betört, mégis érintetlen kirakatok, a forradalom „tisztaságának” valóság fölött lebegő jelképei. Nyugtalan vonulások a fölbolydult város utcáin. Véres csütörtök. Teherautóról ingyen osztogatott – régen nem ízlett kiválóságú – élelmiszerek. Izgató új sajtótermékek, megdöbbenő beismerések a rádióban, majd Mindszenty kiszabadulása és beszéde. Lelkes egyetértés a nagy változás reményével. Barátok keresése. Váratlan ismerkedés a „régii világ” néhány tekintélyes képviselőjével, akik kereszténydemokrata pártot szerettek volna abban a reményben, hogy a szabad választás megnyitja az utat az európai csatlakozáshoz. Előre tekintettek, és nem vissza. Aztán újra jöttek a szovjet tankok. November 4-én hajnalban N. a háborúból jól ismert ágyútűz és bombázás hangjára ébredt. Tudta, minden reménynek vége. Most csodálta Nagy Imrét, de érezte a helyzet reménytelenségét: sehonnan nem várhatunk segítséget azzal a hatalmas erővel szemben, amely egyre közeledett. Csak az lepte meg,

hogy óvatosan jöttek, nem úgy, mint a világháborúban. Noha több tankjuk kiégett, gyorsan elfoglalták a város közepét. Ezalatt homályos kapualjakban ismeretlenek kötöttek barátságot, fontolgatták az ellenállás lehetőségét, találgatták a „Molotov-koktél” készítésének módját, s keresték, hol találnának hozzá benzint. Mindhalálig szóló szövetségekre esküdtek, aztán szétszéledtek. A „kormány a helyén van”, mondta a miniszterelnök, csak éppen az a hely nem volt sehol. Az ide-oda sodródó N. tanácsalanságot és furcsa minden-mindegy hangulatot élt át. November 7-én egy Rákóczi úti áruház kirakatában találta magát, amit a nagy októberi forradalom „tiszteletére” fölvonuló szovjet tankok gyújtógránátokkal lőttek. Erős férfi keze ragadta magával, s ordította: a mellékutcákba fussatok, oda nem mernek bejönni.

Néhány nap után onnan is eltűntek az ellenállók. N. a bukás után görcsösen remélte, hogy sem a sebesült, sem más nem fog rá vallani. Ahogy ő sem emlékezett a nevekre. November 16-án gyalogolt ki először kispesti munkahelyére. A romos Üllői úton, nem messze a Mária Terézia (akkor: Kilián) laktanyától vékonyra lapított szovjet katona holtteste feküdt. N. már sok halottat látott, ez mégis megrendítette: mi vár ránk, ha így végzik a sajátjaik? Tovább kellett mennie, mert szüksége volt félhavi (a munkásokat így fizették) bérére. (Amit a reményekkel teli november 2-án nem vett fel.) Most megkapta mind a nyolcszáz forintját, de a munka még nem indult újra, csak decemberben. Közben elment elesett munkástársa temetésére, és soha nem feledheti a ravatalozótól a sírokig vezető út két oldalán kiterített halottakat, akik arra vártak, hogy valaki fölismerje őket. Ekkor még mindenki örült, hogy elmondhatja forradalmi élményeit. Azt, hogy a gyári fegyveresek korábbi parancsnoka november első napjaiban a rakodórampáról bűnbánó vallomást tett, apáca nővéreire hivatkozott, és bocsánatot kért. Azt, hogy a hatalmas vörös csillagot egy függetlenített pártmunkás vágta le hegesztőpisztollyal. Azt, hogy kiosztották a személyi kartonokat, és sokat elégettek. (N. nem látta a sajátját, mert mire munkába lépett, jobbnak látta nem keresni.)

Januárban megkezdődött a párt újjászervezése. Sokan még hangosan vitatták, ki lép vissza, és ki nem. Olyan kevesen jelentkeztek, hogy szükség volt ígéretésre. Csábító lehetőségeket ajánlottak, amelyeket néhány héttel később úgy ismételték meg, hogy már a KISZ-tagsággal is megelégedtek volna. Párhuzamosan folytak az „elbeszélgetések”. Egy pufajkás és egy rendőr kérdezgette, ki mit csinált az „események” alatt, és a személyzeti osztály jelenlevő munkatársának kellett a vallomás „hitelességét” alátámasztania – vagy cáfolnia. N. rádöbrent, hogy sok mindent nem tudhatnak. Könnyen elfogadták azt, amit elmondott, s homályban hagyták, amiről nem beszélt. Kilátásba helyezték, hogy szemmel tartják, és mehetett vagonra rakni. Félelemből vagy a jobb élet reményében sokan mérlegelték a menekülést idegen országba. Később annyian hiányoztak, hogy nem lehetett biztosan tudni, ki hová tűnt: elhurcolták vagy disszidált. Erről már csak suttogni mertek. Az élet azonban kicsit könnyebb lett, hiszen ötven százalékkal emelték N. fizetését is, és ez bizony jól jött.

Tavasszal egy szép szemű könyvelőlánnyal járt sétálgatni. Május elseje előtt ismét mozgósult a párt: szervezte a fölvonulást. Mindenkit megkerestek, mindenki-

vel közölték, hol és mikor *kell* megjelennie. Mindenkit megfenyegettek. N. nem izgatta magát, tudta, nehéz munkájára szükség van. Kinevette a szervezőket, akik ugyancsak félték, mert a fölöttes pártszervek a kivonulók számától tették függővé, hogy eredményesnek vagy eredménytelennek minősítik-e a helyi „ellenforradalmi szellem” elleni harcot. Mivel a lány vele tartott, és az adott helyen, a kijelölt időpontban nem jelentkezett a részvételt ellenőrzőknél, a következő találkán hiába várta. A kényelmes irodából háromműszakos fizikai munkára helyezték. Amikor összefutottak a gyárudvaron, N.-t hibáztatta, aki tudomásul vette, hogy a „rendszer” így működik. Többé nem hívták a pártba, a KISZ-be, „társadalmi munkáját” sportolóként „végezhet”. Később a Pártirodán egy kedves fiatalasszony kihasználta KB-tag főnökének a távollétét, és nevében aláírta fölvételi kérelmét az esti egyetemre. A „nagy” név elég is volt. Így lett N. a „rendszer” hasznélvezője.

Végül oklevelet kapott, iparitanuló-iskolai tanárrá lépett elő, s közben szerencsésen fölkapaszkodott vágyai villamosára: csodálatos módon még Angliába is eljutott. Hazaérve kapcsolatba került a brit követség néhány munkatársával. Még segédmunkásként dolgozott, amikor „Soltész őrnagy” hívatta. Először arra gondolt, fölfigyeltek a tehetségére, végre jobb álláshoz jut. Aztán gyanakodni kezdett. Visszahívta a Belügyminisztérium nyilvános számán azt, aki délutánra odarendelte, de a központos azt közölte, hogy náluk nem dolgozik Soltész őrnagy. N. meg volt róla győződve, hogy barátai rossz viccet csináltak, de este egyenruhás rendőrök bűnügyi idézést hoztak. A kerületi rendőrkapitányságon két fiatal civil ruhás hallgatta ki. Mivel az előző napot is számon kérték, megkérdezte tőlük, melyikük „Soltész őrnagy”. Nevetve válaszolták, akármelyikük lehet, mert annyi nevük van, amennyit akarnak. Kedélyesen viselkedtek, kegyesek és nagyvonalúak voltak. Csak arra törekedtek, hogy N. azt higgye, mindent tudnak. Megnevezték azokat, akikkel néhány nappal azelőtt együtt vacsorázott. Tudták, ki milyen ruhát viselt, mivel volt terítve, mit ettek, ittak és beszéltek. Látszólag semmire nem voltak kíváncsiak. További együttműködést sem kértek, de nyomatékosan tanácsolták, ne fogadja el többé külföldiek meghívását. N. azonban nem volt eléggé elővigyázatos. Erre akkor döbbsent rá, amikor már-már minisztériumi munkatárs lett. Az illetékes főosztályvezetővel mindenben megállapodott, fölvételét a személyzetis is jóváhagyta, de a bizalmi állás betöltéséhez a Belügyminisztérium engedélye kellett. Formáság, mondták, elsejétől kollégák leszünk. Jócskán elmúlt az elseje, s N. hiába hívta a főosztályvezetőt, hiába a személyzetist, egyikük sem volt elérhető. Végül egy titkárnő közölte, mást vettek föl. Soha nem derült ki, mi volt a Belügy véleménye.

Ha itt nem is, de N. végül mégis kedvére való helyen, végzettségének megfelelő állásba jutott. Úgy vélte, rendeződött az élete, amikor váratlanul bűnügyi idézést kapott Tatabányára, a megyei főkapitányságra. Órákig várta a folyosón, hogy kiderüljön mibe keveredett. Nem tudhatta, hazamehet-e még, vagy őt is megbilincselve vezetik el, mint néhány utána érkezőt. Végre egy alezredes eléje tette sokat zaklatott (és röviddel ezután szívrohamban fiatalon elhunyt) esztergomi barátjához írott leveleit, és közölte, azok alapján vádat emelnek ellene izgatás és az államrend elleni összeesküvés címén. Hogyan lehet magánlevélben izgatni? – kérdezte félén-

ken. A rendőrtiszt gúnyosan mosolygott: „a barátja olyan helyen tartotta asztalfiókjában a leveleit, ahol bárki elolvashatta”. Ismét idegtépő várakozás következett. Újra behívták, és közölték, magasabb helyen úgy döntöttek, nem elég fontos ahhoz, hogy pert indítsanak ellene. Vegye ezt a legutolsó figyelmeztetésnek.

N. megkönnyebbülten, mégis szorongva utazott haza, még a városban élő nagyanyját sem kereste föl. Mint mindenki, ő is tudta, hogy munkahelyén vannak, akik titkos jelentéseket írnak. Ha más nem lett volna, a párttitkárnak kellett rendszeresen „hangulatjelentéseket” készítenie. (És volt még „belügyi összekötő” is, aki ugyancsak rajtuk tartotta a szemét.) N. az 1990-es szabad választásig élt abban a tudatban, hogy vigyáznia kell, figyelik. A gondosan épített legendával ellentétben a Kádár-rendszer nem a hatalom és a lakosság kiegyezésére épült, hanem a szovjet fegyveres erők jelenlétére, a függő viszonyokban kialakult kapcsolatrendszerre és a belső karhatalom ritkán megmutatkozó, de korlátlan hatalmára. Amikor N. barátaival részt vett a taxisblokádi miatti ellentüntetésen, óhatatlanul kihallgatóira gondolt, akik csodálatos módon eltűntek. Vajon, kérdezték egymástól, nélkülük meg lehetett volna bénítani az országot?

* * *

1956. január 13-án N. negyven percet utazott villamoson. A végállomáson szállt le, s úti céljához érve szembesült az évszázad legnagyobb budapesti földrengésének pusztításával. Útközben semmit nem vett észre.

Nem tudható, mióta ülünk a történelem villamosán, amely átvitt bennünket Mohácson, a hódoltságon, a Habsburgok világán, a reformkoron, a kiegyezés időszakán, a két világháborún, Trianon következményein, a német és szovjet megszálláson, a kétszeri proletárdiktatúrán, a remények és csalódások időszakán. A villamos előre lefektetett pályán mozog. Vezetője állítja meg és indítja el. Mi, utasok, hozzászoktunk, hogy a vezető vezet, mi pedig várjuk, hogy megérkezünk. Ha azonban a vezető rendszeresen rossz helyen áll meg, a kocsis kisiklik, a szerelvény balesetet okoz, előbb-utóbb rá kell döbbernünk, hogy valamit tennünk kell.

Tizenhat évvel ezelőtt azt hittük, a vágyak villamosa célba ért. Sokan várták, hogy végre kedvükre lakomázhatnak a bőség ajándékkosarából. Mások azt remélték, hogy a demokratikus intézményektől, hogy maguktól működni tudnak. Elképzeltük, hogy a semmiből kiváló vezetők – politikusok – bukkannak elő. Olyan nagyot csalódtunk, hogy nem is vesszük észre, mennyire megváltoztunk, s mennyi minden vált magától értetődővé, amire korábban szinte nem is gondolhattunk. Az ember persze nem léphet ki önmagából, s nehezen látja be, hogy a világ más törvények szerint működik, mint amelyekre megtanították. Ráadásul a marxista világkép (kissé módosított) érvényességét ezernyi hangon ismételtetik a médiumok és a közbeszéd. Szívesen képzeljük el, hogy a világ, amely évszázadokon keresztül el-lenséges volt, barátságossá vált: a befektetők azért hozzák a pénzüket, a tőkésék azért adnak kölcsönöket, hogy jól tegyenek velünk. És valóban sok minden épül, ami tetszésünkre és hasznunkra van.

Bízzuk a döntéseket azokra, akikre eddig? Amikor az ellenzék azt állítja – egyebek között Budapest leggazdagabb kerületének plakátjain –, hogy rosszabbul élünk. „Nemzeti konzultációnak” nevezett öncsalása pedig azzal az eredménnyel járt, hogy az állítólag megkérdezettek fele nem a kérdezőkre szavazott. Mintha nem ebben az országban élnének, úgy zárkóztak be saját elképzeléseik (és ezek megerősítéséért fizetett tanácsadói) légvárába.

Az Európai Unió tagságával megnyíló lehetőségeket másként is föl lehet használni, nem csupán központosítással és az eleve előnyben levők esélyeinek további növelésével. Vannak szegények, akik rá vannak utalva az együttérzésre, és vannak – egyesek és térségek –, akik ki tudnának törni hátrányos helyzetükből, ha az erős állam és erős önkormányzatok biztosítanák az esélyek egyenlőségét, hogy – Petőfi szavaival – a „jognak asztalánál” egyaránt foglalhassanak helyet. Ha a törvényeket nem csupán meghozzák, de be is tartanák és tartatnák. Egyebek között, ha a rend biztosítaná, hogy a jó minőségű, de kisebb mennyiségű árú piacra juthasson „védelmi pénz” és személyi kockázat nélkül. Ha az oktatási rendszer nem azzal törődne, hogy a diák jól érezze magát, telhetetlen fogyasztó és szórakozó legyen, hanem a tudás megszerzésére, munkavégzésre, alkotó tevékenységre készítené föl. A sokat emlegetett, de ritkán olvasott Széchenyi nem akarta elhinni, hogy az előítélet, a tévedés s „tudatlanság alapja lehessen egy nemzet előmenetelének s boldogságának”. Mert panasz „minden időben volt, van s lesz is”, a javító szándékú ember viszont a hibákat „inkább magában keresi, mint másokban, mert magának parancsolhat, másoknak nem”.

A háború előtt születettek átérték, hogyan kezdődött a lerombolt, kifosztott ország újjáépítése. Látták, ahogy a romok tégláiból helyreállítottak épületeket; látták, ahogy ismét vetettek, hogy arathassanak. Mert szüleikben és nagyszüleikben föl sem merült, hogy ez másként is lehetne. (Ahogy fiaink, lányaink és unokáink is úgy teszik a dolgukat, ahogy tőlünk tanulták.) Az uralkodó hatalom fél évszázada tagadja magyar (és keresztény) hagyományaink értékrendjét, s közben észrevétlenül ránk erőszakolta a maga hagyományát, világképét, hamisságát és beszédmódját. Nem tudjuk, mit jelent, amit mondunk vagy hallunk. Nem tudjuk, hol vagyunk, kik vagyunk, mit tehetnénk, és mit nem. Az ötvenhatos tüntetők egykor attól, hogy együtt – és sokan – vannak, néhány órára, napra megszabadultak félelmeiktől, vágyaik valóságfeletti világába emelkedtek. Másfél évtized után meg kellene tudni határoznunk vágyainkat, kijelölni kívánatos céljainkat (amelyek megvalósításához négy év kevés), és megismerni legalább azokat, akikkel azonosan látjuk a világot. Kell, hogy egymás meghallgatásához türelmünk legyen. Abba a tévedésbe sem eshetünk, hogy akinek más a nézőpontja, az eleve ellenségünk, ostoba vagy bűnös. Régen megnyílt az újragondolás lehetősége, kialakult a nyilvánossága, tudományos műhelyek fordultak korábban szigorúan tiltott kutatási területek felé. A már megfogalmazott eredmények azonban nem jutnak el sem a közvéleményhez, sem a politikusokhoz. A villamos utasai arra várnak, hogy jön valaki, aki nem csupán politikai képüket akarja viselni, de rájuk – vágyaikra, gondolataikra és tapasztalataikra – is kíváncsi. Nem könnyű ez, hiszen ahhoz szoktunk, hogy egymással és a külvilággal mit sem törődve tétlenül ülünk a villamoson. ☒